

4

कथानकस्य सामान्यपरिचयः

टिप्पणी

प्रिय-शिक्षार्थीनः, पूर्वपाठे वयं 'नाट्यकलादिकला' विषये ज्ञातवन्तः। अस्मिन् पाठे वयं नाटकस्य कथानकस्य विषये पठामः। कथा नाटकस्य आत्मा अस्ति। उत्तमकथां विना उत्तमं नाटकं कल्पयितुं न शक्यते। तथा च कथायां समग्रनाटकस्य सारं निर्मायते। कथानकं नाटकस्य कथायाः अन्तः परस्परसम्बद्धानां घटनाक्रमः। एवं घटितस्य वर्णनात् अधिकं कथानकं घटितानां घटनानां कारण-प्रभावसम्बन्धं प्रकाशयति।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- कथानकस्य अवधारणां नाटकस्य तत्त्वानि च ज्ञातव्यम्;
- नाटकस्य कथानकस्य प्रकारान् ज्ञातव्यम्;
- भिन्न-भिन्न-कथानकस्य उदाहरणानि ज्ञातव्यम्; तथा
- नाटके संध्याङ्गं ज्ञातव्यम्।

4.1 कथानकस्य सामान्यपरिचयः

नाटकस्य कथानकं न केवलं नाटकस्य प्रमुखाः घटनाः कथं किमर्थं च भवन्ति इति व्याख्यायते। नाटकस्य कथानकं कथा (कथावस्तु) इति उच्यते। संस्कृत-नाट्यपरम्परायां कथानकं त्रिविधं मन्यते-

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

1. प्रख्यात(प्रसिद्ध)- कथानकं- पौराणिक अथवा ऐतिहासिक कथा प्रख्यात-कथानकम् उच्यते।
2. उत्पाद्य-कथानकं- कल्पनाधारितं काल्पनिकं कथानकं उत्पाद्य-कथानकं कथ्यते।
3. मिश्रितः- उपर्युक्तयोः कथानकयोः श्रुत्यात् उत्पाद्यं च मिश्रितरूपं मिश्रकथानकम् उच्यते।

उपर्युक्तस्य कथानकस्य विभाजनेन सह नाटकस्य विकासस्य दृष्ट्या कथानकं द्विधा विभक्तुं शक्यते-

1. आधिकारिक-कथानकम् - कथायाः आरम्भात् अन्त्यपर्यन्तं या कथा प्रचलति सा अधि कारिका-कथानकम् इति कथ्यते।
2. प्रासंगिक-कथानकम्- मुख्यकथायाः विकासे सहायकं सन्दर्भेण या कथा चालिता भवति सा प्रासंगिक कथानकं कथ्यते।

नाटकस्य स्वरूपस्य वर्णनं कुर्वन् दशरूपककर धनञ्जयेन उक्तं यत् मञ्चस्य (अवस्थस्य) अनुकरणं नाटकम् इति कथ्यते ख अवस्थानुकृतिनाट्यम् एतत् अनुकरणं चतुर्विधं कृत्यद्वारा भवति ख आङ्गिकं, वाचिकं, आहार्यं, सात्त्विकं च। एवं एतेषां कृत्यानां माध्यमेन एकरूपताप्राप्तिः एव नाट्यस्य विषयः। तथा च नटः नायकस्य नानापदान् (अवस्थाः) अनुकरणं करोति तदा नटस्य एतत् कर्म नाट्य उच्यते। काव्यं नाटकं इत्यपि कथ्यते यत् काव्यस्य पात्राणि नटादिभिः अभिनयन्ते इति अर्थे नाटकं दृश्यविधायाः अन्तर्गतम् आगच्छति इति कारणतः तत् दृश्यम् अपि उच्यते तथा च कथाकारेण पात्रचित्रणात् तदपि भवति रूपक इति। अस्य विषये धनञ्जयः कथयति यत् श्रूयते दृश्यते इति। अर्थात् नाटकं रूपकं दृश्यं च। रामादिरूपं नटं प्रति आरोपणं रूपकशब्दस्य पृष्ठतः कारणम् अस्ति। रूपकस्य मुख्यतया द्वौ प्रकारौ-

1. शुद्धरूपकम्- एते दश-संख्यायां मन्यन्ते। धनञ्जयस्य मते केवलं दश-रूपकाः सन्ति ये वस्तु, नेता, रसः च आधारेण परस्परं भिन्नाः सन्ति। एते रूपकस्य शुद्धविविधताः सन्ति।
2. संकीर्णरूपकम्- यस्मिन् रूपकस्य दशशुद्धप्रकारेषु द्वयोः त्रयोः वा किञ्चित् लक्षणं मिश्रितं भवति सः रूपकः संकीर्णरूपकः इति कथ्यते।

नाटकस्य कथानकस्य मुख्यविशेषतानां विषये वदन् कथानकं यथाशक्ति यथार्थं, संक्षिप्तं, स्पष्टं च भवेत्। कल्पनात् विषयः निर्मितः अपि एतावत् यथार्थः भवेत् यत् पाठकः सामाजिकघटनारूपेण स्वीकुर्यात्। कथानकं यथाशक्ति अल्पविवरणं दत्त्वा यथाशक्ति स्पष्टं स्थापनीयम्।

4.2 कथानकस्य प्रकाराः

नाटके विषयप्रकारस्य वर्णनं कुर्वन् आचार्य धनञ्जयः कथयति यत् 'वस्तु च द्विधा' अर्थात् वस्तु, नेता, रसः च। एतेषां त्रयाणां भेदानाम् आधारेण रूपान्तराणि सन्ति। अत्र वास्तु नाटककथा इत्यर्थः। आचार्य धनञ्जयः कथयति यत् कथानकं द्विविधं भवति। एवं प्रकारेण कथायाः विषयः (कथावस्तु) द्विविधः भवति- .

(i) अधिकारिक-कथानकं

फलस्वामिना अधिकारीणा कृतं तिव्रतं तत्संबद्धकाव्ये वा व्यज्यते, तत् अधिकारी कथानकं कथ्यते। इतिवृत्तं वा कथाप्रधानं कथानकं भवति, आरम्भात् अन्ते यावत् प्रचलति मुख्यकथा अस्ति।

उदाहरणम् : रामायण महाकाव्ये रामकथायां रावणस्य वधस्य सीताप्राप्तेः च कथा वर्णिता अस्ति।

(ii) प्रासंगिक-कथानकं

एतादृशं कथानकं यत् अन्यस्य कथानकस्य प्रयोजनस्य सेवार्थं भवति, परन्तु सन्दर्भात् स्वकीयं प्रयोजनमपि सिद्धं भवति, तत् प्रासंगिक कथानकं कथ्यते। एतेन मुख्यकथां समाप्तुं साहाय्यं भवति। तत्सह सन्दर्भात् स्वकीयं परिणाममपि प्राप्नोति।

उदाहरणम्- रामायण महाकाव्ये रामकथायाः मुख्यं उद्देश्यं रावणस्य वधं सीताप्राप्तिः च अस्ति। अस्य उद्देश्यस्य सिद्ध्यर्थं सुग्रीवकथा सहायकं भवति, परन्तु तस्याः कथायाः परिणामः बलिस्य मृत्युः सुग्रीवस्य राज्यप्राप्तेः च सन्दर्भात् अपि सिद्धः भवति। प्रासंगिकाः कथावस्तुः अपि द्विविधाः सन्ति-

(क) पताका-प्रासंगिका-कथानकम्- मुख्य-कथानकं अनुबन्धेन सह यः प्रासंगिका कथानकं दीर्घकालं यावत् चलति सः पाठकः इति कथ्यते।

उदाहरणम्: रामायणमहाकाव्ये रामकथायां सुग्रीवस्य कथा रामकथेन सह चिरकालं यावत् प्रचलति। यथा ध्वजः वा वीरस्य असाधारणं प्रतीकं भवति, तस्य उपकारं करोति च। तथा च इदम् इतिवृत्तिः नायकं तत्सम्बद्धकथां च अनुकूलं भवति, अतः पताका इत्युच्यते।

(ख) प्रकरी-प्रासंगिक-कथानकम्- अल्पकालं यावत् प्रासंगिकाकथा अथवा सा केवलमेक एव कृत्ये प्रचलति तत् प्रकरी इति कथ्यते। गौणनायकः स्वस्य किमपि प्रयोजनं न सेवते किन्तु निरपेक्षतया मुख्यनायकस्य सेवां करोति।

टिप्पणी

टिप्पणी

उदाहरणम्- रामायण महाकाव्ये राम कथायां श्रवणकुमारस्य कथा। इयं कथा मुख्यकथायाः सह अल्पं दूरं यावत् प्रचलति। तथा रामायणे जटायुः कथा।

पताका-प्रकारीयोः भेदः

यद्यपि उभयम् अपि प्रासंगिकं कथावस्तु अस्ति तथा च उभयम् अपि आधिकारिककथायाः प्रवाहे योगदानं ददाति तथा च मुख्यलक्ष्यस्य प्राप्तौ सहायकं भवति तथापि द्वयोः मध्ये केचन भेदाः सन्ति। पताकानायकस्य अपि स्वकीयं किमपि प्रयोजनं भवति अर्थात् सः न केवलं मुख्यनायकस्य कार्यसिद्धौ परिणामप्राप्तौ च साहाय्यं करोति, अपितु स्वप्रयोजनमपि साधयति। यथा रामकथायां सुग्रीवस्य प्रयोजनं बलिहत्या वा राज्यलाभं वा भवति तथा च सः रामस्य प्रयोजनं प्राप्तुं साहाय्यं करोति। गौणनायकः स्वस्य किमपि प्रयोजनं न अपेक्ष्य मुख्यनायकस्य निरपेक्षरूपेण साहाय्यं करोति। यथा रामकथायां जटायुः।

पञ्च अर्थप्रकृतयः

वस्तुतः अर्थप्रकृतिः भौतिकविभागाः सन्ति। ये विषयस्यैव सम्बन्धिनो भवन्ति। यदा एतानि भवन्ति तदा नाटकस्य रूपं वा संरचना वा प्रतिष्ठिता भवति। परिणामसिद्धये उपायाः अर्थप्रकृतिः इति उच्यन्ते। नाटकस्य इतिवृत्तिः पञ्चधा विभक्तः। एतानि नाटकीयानि इतिवृत्तानि अर्थप्रकृति उच्यन्ते। अर्थप्रकाशः पञ्चविधः अस्ति, ये नायकस्य नाटके परिणामप्राप्तेः मुख्यकारणम्-

- (1) **बीजम्**- एतत् नाटकारम्भे संक्षेपेण उक्तं भवति, यावत् उद्देश्यं न प्राप्यते तावत् अनेकरूपेण प्रफुल्लित्य विस्तारं प्राप्नोति। अयं बीजः महाकार्यस्य नित्यकार्यस्य च प्रयोजनत्वात् फलबीजः, वास्तुबीजः, अर्थबीजः इत्यादयः अनेकप्रकाराः सन्ति।
- (2) **बिन्दुः** - अनेन उपकथा समाप्ता निरन्तरं भवति मुख्यकथा च अबाधिता एव तिष्ठति। अर्थात् गौणप्रयोजनान्तात् कथायाः मुख्यप्रयोजनस्य भग्नत्वे तस्याः विच्छेदस्य कारणं बिन्दुः इति। नाटके अन्त्यपर्यन्तं विस्तृतं भवति। अयं बिन्दुः उद्देश्यप्राप्तेः उत्तरदायी अस्ति, परमकारणमपि च अस्ति।
- (3) **पताका**- कथायां दूरं धावति मुख्यार्थानां लाभार्थी च।
- (4) **प्रकरी**- अल्पकालं यावत् एव आधिकारिककथायाः सह सम्बद्धा तिष्ठति। एतादृशाः प्रासंगिकाः कथाः प्रकृतिः इति उच्यन्ते।
- (5) **कार्यम्**- यत् साध्यं तत् कार्यम्। तस्य अर्थस्य कृते उपायाः गृह्यन्ते।

पञ्च-कार्यवस्थाः

कस्मिन् अपि नाटके पञ्च-अवस्थाः सन्ति-

- (1) आरम्भः - कथायां प्रचुरार्थप्राप्त्यर्थं जिज्ञासामात्रम् आरम्भः कथ्यते।
- (2) प्रयत्नः - कथायां उद्देश्यस्य असिद्धे अतिशीघ्रप्रयत्नाः करणं प्रयत्नम् उच्यते।
- (3) प्रापत्याशा - कथायां यदा उद्देश्यसाधनसाधनानां लक्ष्यसाध्यसाधनानां च मध्ये स्थितिः भवति, यदा तयोः मध्ये रस्साकर्षणात् उद्देश्यसिद्धेः निर्णयः कर्तुं न शक्यते, तदा प्रपत्याशा इत्युच्यते।
- (4) नियाताप्ति - कथायां परिणामसिद्धौ विघ्नानां निराकरणात् कस्यचित् उद्देश्यस्य प्राप्तिः नियमाप्तिः इति कथ्यते।
- (5) फलागमः - कथायाम् समग्रार्थसिद्धिः फलागमः उच्यते।

एवं नाटकस्य कथानकस्य विग्रहः अवश्यमेव भवति। एषः विग्रहः बाह्यघटनासु भवति तदा अतीव स्थूलः भवति, परन्तु यदा मानसिकवृत्तिषु अपि विग्रहः दृश्यते तदा सूक्ष्मरूपं गृह्णाति। विग्रहः यथा यथा सूक्ष्मः भवति तथा तथा नाटकं अधिकं प्रभावी, आत्मीयं, प्रसिद्धं च भविष्यति।

पञ्च-सन्धिः

नाटकं समन्वितं द्रव्यम् तस्मिन् पञ्च सन्धयः सन्ति। यदा एकप्रयोजनसम्बद्धाः कथाः अन्यप्रयोजनसम्बद्धाः भवन्ति तदा सः सम्बन्धः 'सन्धिः' इति उच्यते। पञ्च कार्यवस्थाः पञ्च अर्थप्रकृतयः च संयोजयित्वा पञ्च सन्धिः निर्मायन्ते।

एताः सन्धिः पञ्चस्र मुखः प्रतिमुखः गर्भः विमर्शः उपसंहतिः च।

सन्धिः	अर्थप्रकृतयः + कार्यवस्थाः	विशेषः
मुखसन्धिः	बीज- अर्थप्रकृति+ आरम्भ-कार्यवस्था	अस्मिन् मुखसन्धिबीज-आरम्भकार्यावस्था-सहयोगेन १२ भागाः सन्ति। तस्मिन् बहवः रसाः कल्पिताः सन्ति। तत्र बीजोत्पत्तिः नानाविधप्रयोजनं रसं च जनयति, सा मुखसन्धिः।
प्रतिमुखसन्धिः	बिन्दु-अर्थप्रकृति+ प्रयत्न कार्यवस्था	बिन्दुप्रयत्नयोः संयोगात् अस्य १३ भागाः सन्ति। यत्र तस्मिन् मुखसन्धिं समाहितस्य उद्देश्यस्य मुख्योपचारस्य बीजः अंशतः लक्ष्यत्वेन अंशतः अलक्ष्यत्वेन च प्रकाशयते, तत्र प्रतिमुखसन्धिः इति कथ्यते।

टिप्पणी

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

गर्भसन्धिः	पताका-अर्थप्रकृति+ प्राप्त्याशा कार्यवस्था	प्राप्त्याशापताकासंयोगेन गर्भसन्धेः १२ भागाः सन्ति। यत्र बीजः कदाचित् प्रादुर्भवति, कदाचित् नष्टः भवति ततः पुनः पुनः अन्वेषितः भवति, तत्र गर्भसन्धिः अस्ति।
विमर्शसन्धिः	नियाताप्ति-अर्थप्रकृति + प्रकरी-कार्यवस्था	अस्याः सन्ध्याः १३ भागाः सन्ति । अस्मिन् कारीयाः स्थितिः वैकल्पिकः अस्ति। यत्र क्रोधात्, व्यसनात् वा प्रलोभनात् वा उद्देश्यं प्राप्तुं चर्चा भवति, यस्मिन् च गर्भसन्धिना भिन्न-भिन्न-बीजानां सम्बन्धः दर्शितः, तत्र विमर्शसन्धिः इति कथ्यते
निर्वहणसन्धिः	कार्यार्थप्रकृति+ फलागम कार्यवस्था	अस्याः सन्ध्याः १४ भागाः सन्ति । प्रयोजनं सम्पूर्णं सिद्धं, तत्र निर्वाहनसन्धिः। यस्मिंस्तत्र तत्र तेषु सन्धि षु उपन्यासबीजरूपाः इतिवृत्ताङ्गाः मुख्यलक्ष्यस्य निष्पादकाः भूत्वा दृश्यन्ते, अर्थात् यत्र एकस्मिन् स्थाने विकीर्णैः बीजैः सह मुख्यार्थः। मुख्यार्थं प्राप्ताः निर्वाहनसन्धिः च अस्ति।

अर्थोपेक्षपकः

नाटके येषां घटनानां कार्यसिद्धौ प्रत्यक्षः सम्बन्धः वा सम्बन्धः वा नास्ति, तेषां कटनं पृथक्करणं च कर्तव्यं भवति, परन्तु कथां अक्षुण्णं स्थापयितुं तेषां सूचना निश्चितरूपेण दीयते एतादृशाः घटनाः शसुच्यश् इति उच्यन्ते। केवलं तानि वस्तूनि विष्कम्भके आगच्छन्ति ये संख्यायां दर्शयितुं न शक्यन्ते। अतीतानां भविष्यस्य च कथाः सूचयति, तान् एकस्मिन् क्रमे संयोजयति च। विष्कम्भकः संख्यायाः आरम्भे प्रयुज्यते। मुख्यतया अस्य सूचकाः मध्यमवर्गीयवर्णाः सन्ति। एतेषां शास्त्रीयं नाम आर्थोपेक्षपकं यत् पञ्च संख्यायांख्र

(1) **विष्कम्भकः**:- विष्कम्भकम् अस्ति यत् पूर्वं घटितानां घटनानां, भविष्ये अपि आगमिष्यमाणानां घटनानां विषये सूचनां ददाति। विष्कम्भकः द्विविधः:-

- शुद्ध-विष्कम्भकः:- यस्य केवलं मध्यमवर्णाः सन्ति सः शुद्धविष्कम्भकः।
- संकीर्ण-विष्कम्भकः:- यस्य मध्यमं निम्नवर्णं च भवति सः संकीर्ण विष्कम्भकः इति कथ्यते ।

(2) **चूलिका**- अस्य अन्तर्गतं पर्दाभ्यन्तरात् पात्रप्रवेशविषये सूचना दीयते। जवनिकान्तर्गतं वर्णानां माध्यमेन कस्यचित् अर्थस्य सूचनां दत्त्वा चुलिका इति कथ्यते।

उदाहरणम्- उत्तररामचरितस्य द्वितीयक्रियायाः आरम्भे तपोधन आत्रेयी इत्यस्य प्रवेशः पर्दाभ्यन्तरात् सूचितः अस्ति, एषा सूचना चुलिका इति कथ्यते।

- (3) अंकास्य- नाटकस्य कस्यचित् कृत्यस्य अन्ते यदि पात्राणि किमपि विषये सूचनां ददति यत् अग्रिमस्य कृत्यस्य आरम्भं चिह्नयति तर्हि तत् अङ्कस्य अथवा अङ्कमुखः इति उच्यते।

उदाहरणम्- महावीरचरितनाटकस्य द्वितीये खण्डे सुमन्त्रः सूचयति यत् वशिष्ठः विश्वामित्रः च परशुरामेन सह भवन्तं आह्वयन्ति। एतस्याः सूचनायाः अनन्तरं वशिष्ठः, विश्वामित्रः, परशुरामः च तृतीयक्रियायां उपविश्य प्रविशन्ति।

- (4) अङ्कावतारम्- यत्र एकस्य कर्मस्य समाप्तेः अनन्तरं अन्यत् कर्म अभिन्नरूपेण प्रवर्तते तत्र तत् अङ्कावतारम् इति उच्यते।

उदाहरणम्: मालविकाग्निमित्रस्य प्रथमक्रियायाः अन्ते विदूषकः वदति यत् केवलं मृदङ्गवचनेन एव देवीद्वयं जागरिष्यते इति। तदनन्तरं मृदङ्गस्य वचनं श्रुत्वा सर्वे पात्राः द्वितीयकथायाः आरम्भे एव अग्रे कथां आरभन्ते। एवं प्रकारेण अत्र प्रथमकर्मकथां न भङ्गयित्वा द्वितीयकर्मकथा कथिता।

- (5) प्रवेशकः - द्वयोः कृत्ययोः मध्ये एकेन वा अधिकेन वा निम्नपात्रेण भूतभविष्यार्थविषये सूचनां ददाति यः सः 'प्रवेशकः' अस्ति। अनेकानि वस्तूनि नाटकेषु वर्जितानि इति मन्यन्ते। ते मञ्चे न क्रियन्ते, ते अपि केनचित् प्रकारेण वा संप्रेष्यन्ते यथा दूरतः वदता, वधः, युद्धः, राजनैतिकः क्षोभः, राष्ट्रियः क्षोभः, विवाहः, भोजनः, मृत्युः, भोगः इत्यादयः।

4.3 नाट्यधर्मस्य दृष्ट्या कथावस्तुप्रकाराः

नाट्यधर्मस्य दृष्ट्या संवाद कथानकसामग्री त्रिविधा मन्यते-

- (1) सर्वश्राव्यम्- नाट्यगृहे उपस्थिताः सर्वे जनाः कथायां कस्यचित् पात्रस्य वचनं शृण्वन्ति चेत् सर्वश्राव्यम् इति कथ्यते।
- (2) नियत श्राव्यम्- कथायां पात्रस्य वचनं यदि केवलं निश्चितसंख्याकाः जनाः शृण्वन्ति तर्हि तत् नियतश्राव्यम् कथ्यते। तस्य द्विविधा-
- (क) जनान्तिका नियतश्राव्यम्- यदा कश्चन पात्रः किमपि न वक्तुम् इच्छति तस्य मध्ये हस्तस्य सर्वाणि अङ्गुलीः कृत्वा अन्येन व्यक्तिना सह वार्तालापं करोति तदा तत् जनान्तिका इति कथ्यते।

टिप्पणी

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

(ख) अपवारीत-नियतश्राव्यम्- मुखं विमुखीकृत्य अन्येन सह गुप्तरूपेण वार्तालापं करणं अपवारीत-नियातश्रव्यं भवति।

(3) अश्राव्यम्- इदं स्वागतयोग्यं वचनम्। यदि केवलं वदन् व्यक्तिः तस्य उक्तं शृणोति अन्ये जनाः तत् न शृण्वन्ति अथवा न श्रोतुं अधिकारिणः भवन्ति तर्हि अश्राव्यम् इति उच्यते।

पाठगत-प्रश्नाः 4.1

1. आधिकारिकप्रासंगिकभेदौ नाटकस्य कस्य भागस्य भवति?
 - (क) वस्तु
 - (ख) नेता
 - (ग) रसः
 - (घ) एतेषु कश्चन अपि नास्ति।
2. नाटके कथानकाः कति प्रकाराः सन्ति?
 - (क) २
 - (ख) ५
 - (ग) ३
 - (घ) ४
3. निम्नलिखितयोः कः सम्बन्धात्मकः (सनुबन्धः) कथानकः अस्ति?
 - (क) पताका
 - (ख) अङ्कः
 - (ग) प्रकरी
 - (घ) आधिकारिकः

4. अवस्था-अनुकरणं किं कथ्यते?

(क) नाटक

(ख) नाट्यम्

(ग) भावः

(घ) रसः

5. कति अर्थोपेक्षकाः मन्यन्ते?

(क) ७

(ख) ६

(ग) ५

(घ) ८

6. नाट्यधर्मस्य दृष्ट्या कति प्रकाराः विषयाः सन्ति?

(क) ७

(ख) ६

(ग) ३

(घ) ८

7. एतेषु सन्धिप्रकाराः न सन्ति वा?

(क) मुखम्

(ख) प्रतिमुखम्

(ग) उपसंहृतिः

(घ) यत्नः

टिप्पणी

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

8. अधोलिखितेषु कः कार्यवस्था न भवति?
 - (क) नियताप्ति
 - (ख) फलागमः
 - (ग) आरम्भः
 - (घ) प्रकरी
9. प्रासंगिककथायाः कति विविधताः सन्ति?
 - (क) २
 - (ख) ३
 - (ग) ८
 - (घ) ५
10. नियतश्राव्यस्य कति प्रकाराः विचार्यन्ते?
 - (क) २
 - (ख) ३
 - (ग) ८
 - (घ) ५

किं त्वया ज्ञातम्

- संस्कृतनाट्यपरम्परायां कथानकस्य त्रयः प्रकाराः विचार्यन्ते- 1. प्रसिद्धा- पौराणिकम् ऐतिहासिकं वा कथा प्रसिद्धं कथा इति उच्यते, 2. उत्पाद्यम्- कल्पना आधारेण निर्मिता काल्पनिककथा उत्पाद्यकथा उच्यते, 3. मिश्रितम्- उभयस्य-श्रप्रसिद्धोत्पाद्याश्च कथानकस्य मिश्ररूपं मिश्रकथा उच्यते।
- नाटके विषयप्रकारस्य वर्णनं कुर्वन् आचार्य धनंजयः कथयति यत् रूपकस्य त्रयः प्रकाराः अर्थात् वस्तु, नेता, रसः च सन्ति। एतेषां त्रयाणां भेदानाम् आधारेण रूपान्तराणि सन्ति।

टिप्पणी

कथानकस्य सामान्यपरिचयः

- पटाकाया मुख्यनायकस्य अपि स्वकीयं किञ्चित् प्रयोजनं भवति अर्थात् सः मुख्यनायकस्य कार्यसिद्धौ उद्देश्यप्राप्तौ च न केवलं साहाय्यं करोति, अपितु स्वस्य उद्देश्यं अपि साधयति। यथा रामकथायां सुग्रीवस्य प्रयोजनं बालहत्या वा राज्यलाभं वा रामस्य प्रयोजनसाधने साहाय्यं करोति। गौणनायकः स्वस्य किमपि प्रयोजनं न अपेक्ष्य मुख्यनायकस्य निरपेक्षरूपेण साहाय्यं करोति। यथा रामकथायां जटायुः।
- कस्मिन् अपि नाटके पञ्च मञ्चाः भवन्ति (१) आरम्भः, (२) यत्नः, (३) प्राप्त्याशा, (४) नियताप्ती (५) फालागमः च।
- नाटके पञ्च दृश्यानि सन्ति। यदा एकप्रयोजनसम्बद्धाः कथाः अन्यप्रयोजनसम्बद्धाः भवन्ति तदा सः सम्बन्धः 'सन्धिः' इति उच्यते। पञ्च कार्यावस्थाः पञ्च-अर्थप्रकृतयः च संयोजयित्वा पञ्च सन्धिः निर्मायन्ते।
- नाट्यधर्मस्य दृष्ट्या संवादसामग्री त्रिविधा मन्यते - (१) सर्वश्राव्यम्, (२) नियतश्राव्यम्, (३) अश्राव्यम्

पाठान्त प्रश्न

1. कथायाः विषयः कः? तस्य भेदं वर्णयतु।
2. पताकाप्रकरयोः भेदं व्याख्यातव्यम्।
3. पञ्चार्थप्रकृतीनां विषये टिप्पणीं लिखत।
4. नाटकस्य पञ्च चरणान् व्याख्यातव्यत्।

पाठप्रश्नानां उत्तराणि

4.1

1. (क)
2. (ग)
3. (क)
4. (ख)
5. (ग)

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

6. (ग)
7. (घ)
8. (घ)
9. (क)
10. (क)